

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
ekosieradzka@wp.pl

ELIZA KOSIERADZKA

Geneza banku centralnego na ziemiach polskich

Genesis of Central Bank on Polish Lands

W obecnych czasach trudno sobie wyobrazić funkcjonowanie gospodarki i prowadzenie polityki pieniężnej bez instytucji banku centralnego. Nie zawsze tak było. Historia banku centralnego jest stosunkowo młoda, zwłaszcza w porównaniu z historią pieniądza czy historią bankowości w ogóle¹.

Początki bankowości sięgają daleko wstecz. Już w starożytnym Egipcie, Babilonie, Grecji czy Rzymie były dokonywane proste operacje bankowe, które najczęściej polegały na wypożyczaniu złota i srebra zdeponowanego w świątyniach. Pierwotny wzór nowoczesnej bankowości stworzyli jednak średniowieczni handlarze, którzy zajmowali się wymianą pieniędzy (wekslarze i złotnicy)².

Nazwa „bank” wywodzi się od włoskiego słowa *banco* (*banco* – stół), oznaczającego kontuar, przy którym ówczesni handlarze dokonywali wymiany pieniędzy. Usługi finansowe były wówczas silnie powiązane z działalnością handlową, co zwiększało ryzyko prowadzenia operacji, ponieważ bankier był zarazem kupcem, który używał powierzone mu pieniądze do działalności handlowej. Zamiana pieniądza kruszcowego na weksle, udzielanie pożyczek, a później przyjmowanie depozytów pieniężnych stanowiły domenę tzw. domów handlowych (stanowiących najczęściej własność zamożnych rodzin kupieckich, które jednocześnie prowadziły zwykłą działalność handlową). W średniowieczu

---

¹ Zob. C. Leszczyńska, *Zarys historii polskiej bankowości centralnej*, Warszawa 2010, www.nbp.pl/publikacje/historia/rzut.pdf [data dostępu: 23.10.2015].

² W. Baka, *Banki centralne (1). Początki*, „Zarządzanie” 1991, nr 8–9, s. 6.

działalność bankierską prowadzili nie tylko kupcy, ale także Kościół i niektóre zakony (np. templariusze)³.

U schyłku feudalizmu pojawiły się pierwsze banki (banki handlowe), takie jak: Casa di San Giorgio w Genui (1586), Banco di Rialto w Wenecji (1587), Banco di San Ambrosio w Mediolanie (1593), Bank Amsterdamski (1609), Bank Hamburski (1619) i Bank Rotterdamski (1635). Początkowo były one tylko pośrednikami w płatnościach, dopiero od drugiej połowy XVII w. podjęły na szerszą skalę działalność kredytową i wydatnie przyczyniły się do rozwoju gospodarki pieniężnej oraz nowego typu ustroju – kapitalizmu⁴. Należy pamiętać także o pierwszym publicznym banku na świecie, który został utworzony w Barcelonie jeszcze w średniowieczu (w 1401 r.) – był to Tanula de Canvi, który sprawował nadzór nad obiegiem pieniężnym i jednocześnie przyjmował depozyty osób prywatnych⁵.

W literaturze przedmiotu podkreśla się, że geneza banku centralnego ściśle wiąże się z pojawieniem się banknotu⁶. Na przełomie XVII i XVIII w. zaczęła się kształtować praktyka stosowania kwitów depozytowych do regulowania płatności między kupcami. Były one wystawiane przez banki handlowe w zamian za zdeponowany kruszec lub monety i przyczyniły się do ułatwienia handlu⁷. Wkrótce emisja banknotów stała się działalnością niezmiernie lukratywną – zauważono bowiem, że nie ma potrzeby utrzymywania pełnego pokrycia w kruszcu dla emitowanych banknotów, ponieważ w określonym czasie tylko pewna część depozytariuszy zgłaszała się, by dokonać wymiany. Stało się to przyczyną nadmiernej emisji banknotów, która początkowo miała nawet pozytywne skutki, takie jak szybszy rozwój handlu, wytwórczości i w końcu całej gospodarki. Została też przyspieszona pierwotna akumulacja kapitału i nastąpił dynamiczny rozwój rynku. Wkrótce jednak ujawniły się i negatywne strony „nademisyjnych” działań banków handlowych – przypadki ich niewypłacalności (liczne bankructwa), spadek zaufania do banków i zakłócenia w całej gospodarce. Społeczeństwa zaczęły domagać się ustabilizowania sytuacji i zwiększenia bezpieczeństwa oraz zapewnienia ładu w systemie pieniężnym. Władza państwowa postanowiła to wykorzystać, widząc w tym korzyści dla siebie (przyznanie prawa wyłączności emisji miało być sownie opłacone). Na tym nie koniec – państwo, doprowadzając do ustabilizowania i uporządkowania systemu pieniężnego, tworzyło warunki rozwoju kapitalizmu, zapewniając sobie poparcie coraz bardziej wpływowej burżuazji. Państwo zapewniło sobie również prawo nadzoru nad działalnością banków

³ K. Koperkiewicz-Mordel, *Rozdział I. Banki i prawo bankowe*, [w:] L. Góral, M. Karlikowska, K. Koperkiewicz-Mordel, *Polskie prawo bankowe*, Warszawa 2006, s. 9.

⁴ W. Baka, *Banki centralne...*, s. 6.

⁵ K. Koperkiewicz-Mordel, *op. cit.*, s. 9.

⁶ Zob. W. Baka, *Banki centralne...*, s. 6; *idem*, *Bankowość centralna. Funkcje – metody – organizacja*, Warszawa 2001, s. 14.

⁷ *Idem*, *Bankowość centralna...*, s. 14.

emisyjnych, co oznaczało wzmocnienie jego ekonomicznej i politycznej funkcji. Ponadto bank – w zamian za przywilej emisyjny – został zobowiązany do kredytowania potrzeb państwa. Zaczęto zatem od ograniczenia swobody emisji w stosunku do wszystkich banków, a następnie ograniczono liczbę banków uprawnionych do emitowania banknotów. Ostatecznie prawo to zostało przyznane tylko jednemu bankowi⁸.

U schyłku XVII w. zaczęły powstawać instytucje bankowe o uprawnieniach emisyjnych, które stanowiły stadium początkowe współczesnej instytucji banku centralnego. Banki te otrzymywały monopol emisyjny, często wiele lat po utworzeniu⁹. Najstarszym bankiem emisyjnym w Europie był państwowy Sveriges Riksbank (Bank Szwecji), utworzony w 1668 r. z banku prywatnego – po jego bankructwie (był to Stockholms Banco). Szwecja uchodzi też za europejską kolebkę pieniądza papierowego¹⁰. Pierwsze doświadczenia z pieniądzem papierowym miały miejsce już pod koniec XVII w. (1661 r. – Szwecja, 1690 r. – kolonia Massachusetts). Pomimo pierwszeństwa historycznego Banku Szwecji o wiele większe znaczenie miało utworzenie Bank of England (Bank Anglii). Stał się on później wzorem banku centralnego dla innych krajów¹¹.

Bank centralny w Europie powstał z banku emisyjnego i kredytowego, jako mieszanej instytucji pieniężnej, na przełomie XVII i XVIII w. Owym, wspomnianym już, pierwowzorem banku centralnego był Bank Anglii, który utworzono w 1694 r. w warunkach gospodarki wojennej. Jego działalność rozpoczęła się od udzielenia państwu wysokoprocentowej pożyczki w biletach bankowych, stanowiącej ekwiwalent otrzymanego przywileju emisji banknotów¹².

Pierwotny bank emisyjny był instytucją łączącą zadania pieniężne i kredytowe, z wyłączeniem działalności w zakresie kredytu długoterminowego. Eweneamentem w skali europejskiej był Bank Polski założony w 1828 r. w Królestwie Polskim. Był to bowiem bank emisyjny, który był bankiem uniwersalnym – prowadził nie tylko działalność emisyjną, ale także operacje kredytu obrotowego i inwestycyjnego¹³.

Polska przedrozbiorowa nie miała banku emisyjnego. Korzenie polskiej bankowości centralnej sięgają drugiej połowy połowy XVIII w. Rozpoczęła się wówczas dyskusja nad potrzebą uporządkowania spraw monetarnych i skarbowych oraz idea powołania banku narodowego¹⁴. W dyskusji tej udział wzięły najświetniejsze umysły Rzeczypospolitej.

⁸ *Idem, Banki centralne...*, s. 6–7.

⁹ K. Koperkiewicz-Mordel, *op. cit.*, s. 10.

¹⁰ W. Morawski, *Zarys powszechnej historii pieniądza i bankowości*, Warszawa 2002, s. 62.

¹¹ *Ibidem*, s. 78.

¹² J. Zajda, *Systemy bankowe w gospodarce kapitalistycznej*, Warszawa 1974, s. 64.

¹³ *Ibidem*, s. 64–65.

¹⁴ Zob. C. Leszczyńska, *op. cit.*, s. 7–8.

Po raz pierwszy w 1763 r. myśl utworzenia w Polsce banku publicznego na wzór „angielski, holenderski, szwedzki, germański etc.” wysunął Stanisław Konarski w czwartym tomie dzieła *O skutecznym rad sposobie*, nie podając jednak bliżej zasad jego funkcjonowania¹⁵. W 1774 r. wojewoda gnieźnieński, August Sułkowski, złożył rządowi projekt „pomnożenia dochodów Rzpltej przez ustanowienie banku, który płaciłby prowizje według sposobu, w projekcie ułożonego”. Projekt ten przeszedł bez echa¹⁶. W następnych latach pojawiały się coraz liczniejsze plany utworzenia banku narodowego i emisji pieniądza papierowego, co świadczy o rosnącym poczuciu konieczności założenia banku w celu dostarczenia taniego kredytu państwu i społeczeństwu. Rozpoczęła się teoretyczna dyskusja, w której poruszano zagadnienie wartości pieniądza i jego obiegu¹⁷.

Rada Nieustająca, która została utworzona w 1776 r., otrzymała dwa projekty założenia „Domu Rzpltej pożyczającego” i obydwie odrzuciła. Projekty w sprawie utworzenia „Banku Narodowego” składano także na sejmach w 1780 i 1786 r. (A. Grodek wspomina o sejmach w 1780 i 1784 r.). W końcu na sejmie w 1786 r. wystąpił z inicjatywą król, który wezwał do wyznaczenia osób „do roztrząsania projektów banków, lombardów, asekuracji i aby z nich utworzyć jeden”, najbardziej stosowny i korzystny dla potrzeb kraju¹⁸. Niestety, Sejm nie wyłonił żadnej Komisji i nawet nad tą sprawą nie obradował. Tymczasem rosło zainteresowanie sprawą banku, o czym świadczy choćby działalność ks. Piotra Świkowskiego, który w wydawanym przez siebie „Pamiętniku Historycznym i Politycznym” informował o działalności najważniejszych banków zagranicznych. W 1790 r. wystąpił on także z projektem nowoczesnego banku emisyjnego¹⁹.

Powołanie banku narodowego zależało od Sejmu i zarówno w nim, jak i wokół niego toczyły się dyskusje dotyczące jego utworzenia.

Andrzej Kapostas, kupiec i bankier warszawski – jak pisze S.A. Kempner – „gorący patriota, współtwórca i uczestnik powstania kościuszkowskiego, członek Rady Tymczasowej i Rady Najwyższej Narodowej, jako jeden z pierwszych przygotował plan Banku Narodowego”²⁰. W 1789 r. opublikował on rozprawkę *O banku narodowym w Polsce ustanowić się mającym*, a w 1790 r. przedstawił Sejmowi *Plantę ułożenia projektu Banku Narodowego*. Zaproponował on sprze-

¹⁵ A. Grodek, *Idea Banku Narodowego (Geneza Banku Polskiego 1763–1828)*, Warszawa 1936, s. 17.

¹⁶ S. Karpiński, *Zasady działalności banków i zarys historyczny głównych epok ich rozwoju*, Warszawa 1898, s. 99.

¹⁷ A. Grodek, *op. cit.*, s. 19.

¹⁸ S. Karpiński, *op. cit.*, s. 99.

¹⁹ A. Grodek, *op. cit.*, s. 20–21.

²⁰ S.A. Kempner, *Rozwój gospodarczy Polski od rozbiorów do niepodległości*, Warszawa 1924, s. 17.

daż dóbr narodowych i z otrzymanych środków utworzenie banku²¹. Głównym zadaniem banku miała być emisja „asygnacji bankowych” (biletów bankowych). Projekt Kapostasa był szczegółowo opracowany, mógł więc być od razu zatwierdzony przez Sejm i wcielony w życie. Sejm Czteroletni, zajęty głównie sprawami politycznymi i skarbowymi, zagadnieniem utworzenia banku narodowego jednak bliżej się nie zajął²².

Na uwagę zasługuje też projekt ks. Michała Ossowskiego – był to pierwszy projekt przedstawiony Sejmowi Czteroletniemu. Opierał się on na sprzedaży królewsczyzn – chodziło o zwiększenie dochodów Skarbu przez wyzbycie się części majątku państwowego. Znając trudności spieniężenia tak dużej ilości dóbr ziemskich (wartość królewsczyzn Ossowski obliczył na 300 mln zł), radził wypuścić bilety skarbowe na 18–20 mln zł i umarzać je w ciągu 10–12 lat wpływami ze sprzedaży²³.

Idea wprowadzenia pieniądza papierowego i utworzenia banku narodowego zyskiwała coraz więcej zwolenników, co było oznaką zmiany sposobu myślenia – rozumiano potrzebę zorganizowania instytucji, która pomogłaby wyjść z niemal katastrofalnej sytuacji ekonomicznej kraju. Należy podkreślić raz jeszcze dużą liczbę pojawiających się wówczas projektów – oprócz już wspomnianych były to m.in. projekty: Kaz. Konstantego Platara pt. *O banku narodowym w Polsce ustanowić się łatwo mogącym* (Warszawa 1789), Jezierskiego pt. *Projekt Banku Narodowego* (1790), Glawe’a i nieznanych autorów pt. *Układ ogólny dwóch Banków dla Rzeczypospolitej, jednego na dobra ziemskie a drugiego na dobra ruchome* (około 1790 r.), *Bank Krajowy, projekt do prawa na 4-letni Sejm* (1790) oraz *Projekt na Bank Nacyonalny*, znaleziony w papierach Marszałka Sejmu Małachowskiego²⁴ (ostatni projekt znajdował się w papierach Sejmu z 1792 r.; trudno dociec, kto był jego autorem – z treści można domniemywać, że nie był nim sam Małachowski, lecz został on złożony do łaski marszałkowskiej)²⁵.

Sejm Czteroletni zdobył się tylko na utworzenie deputacji „do ułożenia projektu ekonomiki wewnętrznej krajowej”, która m.in. miała zająć się ułożeniem projektu co do „ustanowienia banku”. Nic nie było jednak słyhać o efektach jej pracy. Sejm potraktował sprawę emisji pieniędzy papierowych poważniej dopiero wtedy, gdy szukał źródeł na wystawienie stutysięcznego wojska. Już w styczniu 1789 r. złożono do łaski marszałkowskiej projekt ks. Michała Ossowskiego dotyczący sprzedaży starostw i emisji pieniędzy papierowych, umarżanych z dochodów płynących z tej sprzedaży. Pomimo poparcia wielu posłów nie wzięto go

²¹ A. Jezierski, C. Leszczyńska, *Historia gospodarcza Polski*, Warszawa 2001, s. 98.

²² S. Karpiński, *op. cit.*, s. 100.

²³ T.J. Buczkowski, H. Nowak, *Bank Polski 1828–1928. Dla upamiętnienia stułetniego jubileuszu otwarcia*, Warszawa 1928, s. 22.

²⁴ *Ibidem*, s. 21.

²⁵ Zob. H. Radziszewski, *Bank Polski*, Poznań 1919, s. XVII i n.

pod obrady, gdyż dotyczył kwestii wówczas niepopularnych. Dopiero w obliczu groźby wojny i niepowodzenia ściągania nowo uchwalonych podatków powrócono do tej sprawy²⁶.

W końcu Sejm zajął się tylko pierwszą częścią projektu Ossowskiego, czyli sprzedażą królewszczyzn, a odrzucił drugą część (najbardziej istotną) – o emisji biletów skarbowych. Dopiero podczas insurekcji kościuszkowskiej emisja pieniędzy papierowych doczekała się realizacji. Jeszcze przed wybuchem powstania Kapostas zwrócił uwagę Kościuszki na konieczność założenia Banku Asygnacyjnego, który ułatwiłby sfinansowanie wojny. Kościuszko w uniwersale z 10 maja 1794 r. umieścił wzmiankę o zamiarze emisji „papierów narodowych”²⁷.

Podczas powstania kościuszkowskiego zaczęto po raz pierwszy emitować pieniądze papierowe. Powstańczy rząd – Rada Najwyższa Narodowa – 8 czerwca 1794 r. uchwalił powołanie Dyrekcji Biletów Skarbowych, która była pierwszą w Polsce instytucją emisyjną, oraz uchwalił emisję pierwszych polskich pieniędzy papierowych – „biletów skarbowych” o nominałach 5, 10, 25, 50, 100, 500 i 1000 złp, na sumę 60 mln złp²⁸. Pokrycie dla tych pieniędzy papierowych (tzw. asygnat) miały stanowić dobra narodowe. Władze państwowe dokonywały wypłat według kursu przymusowego bez ograniczenia, natomiast wpłaty na rzecz państwa miały być dokonywane w połowie w monetach i w połowie w asygnatach. Wywoływało to niechęć do przyjmowania pieniądza papierowego i w płatnościach prywatnych pojawiło się *agio*, czyli różnica między wartością nominalną biletu a jego wartością rynkową, która była niższa. Do obiegu wprowadzono jedynie 8 mln złp, a po upadku powstania przestały one być prawnym środkiem płatniczym i nie zostały wykupione. W ten sposób w społeczeństwie ugruntowało się przekonanie o nikłej wartości pieniądza papierowego w ogóle²⁹.

Upadek państwa u schyłku XVIII w. uczynił bezprzedmiotowymi wszelkie dyskusje w sprawie emisji pieniędzy papierowych oraz ustanowienia banku narodowego, emisyjnego w nowożytnym znaczeniu. Odrodziły się one w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim.

Kwestia utworzenia banku emisyjnego zajmowała ówczesną elitę polityczną, a głos w tej materii zabierali m.in. Stanisław Staszic, Fryderyk Skarbek, Franciszek Ksawery Drucki-Lubecki, Kajetan Kalinowski, Józef Zajączek i inni.

Rozbiory Rzeczypospolitej były jaskrawym złamaniem podstawowych reguł prawa narodów (zasady *pacta sunt servanda*; zasady niewysuwania w stosunkach pomiędzy państwami pretensji w widoczny sposób bezzasadnych bądź wygasłych; zasady nieinterwencji w stosunki wewnętrzne innych państw; zasady

²⁶ A. Grodek, *op. cit.*, s. 23–24.

²⁷ T.J. Buczkowski, H. Nowak, *op. cit.*, s. 24.

²⁸ L. Kokociński, *Pieniądz papierowy na ziemiach polskich*, Warszawa 1996, s. 13.

²⁹ A. Jezierski, C. Leszczyńska, *op. cit.*, s. 98.

niestosowania przymusu przy zawieraniu umów międzynarodowych). Rozbiory spotkały się na ogół z obojętnością, a nawet poparciem dworów Europy. Do wyjątków należała Dania, która zaoferowała pomoc w 1792 r. w konflikcie polsko-rosyjskim. Napaść na Polskę, a następnie rozbiory potępiła rewolucyjna Francja, Stany Zjednoczone Ameryki Północnej oraz koła liberalne i demokratyczne Europy³⁰. Fakty jednak pozostały faktami. I Rzeczpospolita zniknęła z mapy Europy. Nadzieje na odzyskanie niepodległości Polacy łączyli z osobą Napoleona. Po jego zwycięstwie nad Prusami w 1807 r. liczone na odbudowanie przez niego państwa polskiego, lecz względy polityczne sprawiły, że na mocy pokoju w Tylży w 1807 r. utworzono tylko niewielkie, uzależnione od Francji państewko – Księstwo Warszawskie. Według postanowień tylżyckich Księstwo Warszawskie miało być „posiadane z całą własnością i suwerennością” przez króla saskiego, który miał sprawować rządy konstytucyjne. Według konstytucji korona książęca warszawska miała należeć dziedzicznie do króla saskiego³¹.

W Księstwie Warszawskim przeprowadzono reformy społeczne, ale jego stan gospodarczy był bardzo ciężki³². Napoleon utworzył surogat państwowości polskiej, żądając w zamian, by ziemie polskie oddały się w służbę jego interesom i bez skrupułów wyciągał z nich wszystko, co tylko mogły dać: gotówkę, zaopatrzenie w naturze, rezerwy ludzkie³³. Księstwo znalazło się w bardzo trudnej sytuacji finansowej – panował chaos monetarny, istniała konieczność wyposażenia i utrzymania dużej armii oraz spłacenia tzw. sum bajońskich. Był to dług Księstwa wobec Napoleona (ustalony w 1808 r. w Bayonne) w kwocie 24 mln franków (około 750 mln dzisiejszych złotych – wraz z odsetkami była to kwota około 47 mln franków), między innymi z tytułu przejętych wierzytelności pruskich, które okazały się nie do odzyskania³⁴. Skarb Księstwa odczuwał bardzo dotkliwy brak gotówki. Manteuffel – saski doradca finansowy – opracował projekt dekretu o emisji pieniądza papierowego, który król Fryderyk August podpisał 1 grudnia 1810 r. Powołano do życia Komisję do Dyrekcji Biletów Kasowych, która miała być instytucją emisyjną. Była ona niezależna od polskiego rządu Księstwa i podlegała bezpośrednio królowi³⁵. Zajmowała się emisją biletów wymiennych na kruszec. Głównym zadaniem Komisji było dostarczanie krajowi środków obiegowych. Emisja nie szła jednak na cele gospodarcze – z tego kredytu korzystał Skarb (*de facto* nie odniósł on dużych korzyści z emisji). W zamiarze projekto-

³⁰ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 2003, s. 327–329.

³¹ *Historia państwa i prawa Polski*, t. 3: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, red. J. Bardach, M. Senkowska-Gluck, Warszawa 1981, s. 90–91.

³² L. Kokociński, *op. cit.*, s. 26.

³³ *Historia Polski*, red. S. Kieniewicz, W. Kula, t. 2, cz. 2, Warszawa 1958, s. 108.

³⁴ G. Wójtowicz, A. Wójtowicz, *Historia monetarna Polski*, Warszawa 2003, s. 126.

³⁵ L. Kokociński, *op. cit.*, s. 26.

dawców w przyszłości kasa wymiany miała być również instytucją dostarczającą kredytu krótkoterminowego dla przemysłu i handlu³⁶.

Na mocy dekretu z dnia 1 lutego 1810 r. wypuszczono w obieg pieniądze papierowe (tzw. bilety kasowe), które były zabezpieczone na dochodach celnych Księstwa Warszawskiego. W obrocie prywatnym nie miały one kursu przymusowego³⁷. Emisję rozpoczęto *de facto* dopiero w lipcu 1811 r. Pomimo wydrukowania biletów na łączną kwotę 9 mln zł, ich obieg był niewielki i nie przekraczał 3 mln zł, przede wszystkim ze względu na brak zaufania do biletów kasowych (przy ich wymianie na monety w Głównej Kasie Wymiany w Warszawie potrącano *agio* ponad 2%). W 1812 r. Napoleon poniósł klęskę w wojnie z Rosją i Księstwo Warszawskie zostało zajęte przez wojsko rosyjskie. Wybuchła panika wśród posiadaczy biletów kasowych i Główna Kasa Wymiany była zmuszona do ich całkowitej wymiany na monety. Kilkanaście tysięcy biletów kasowych, które pozostały w rękach ludności, miało być wykupione w latach 1815–1816 przez działającą w Królestwie Polskim Centralną Komisję Likwidacyjną byłego Księstwa Warszawskiego, lecz nigdy do tego nie doszło³⁸.

Na kongresie pokojowym w Wiedniu w 1815 r. utworzono Królestwo Polskie. Car Rosji Aleksander I nadał Królestwu Konstytucję, opatrując ją datą 27 listopada 1815 r. Królem Polski miał być car Rosji, lecz dopiero następca Aleksandra I – Mikołaj I – koronował się w Warszawie³⁹. Królestwo Polskie zostało połączone unią personalną z Rosją i do 1830 r. cieszyło się dość szeroką autonomią polityczną i gospodarczą – do nieudanego powstania listopadowego i przegranej wojny z Rosją w 1831 r. Nastąpiła wówczas stopniowa utrata autonomii oraz integracja z Cesarstwem Rosyjskim. Ta sytuacja wpłynęła na losy polskich instytucji publicznych, w tym Banku Polskiego⁴⁰.

Przedstawiona wcześniej dyskusja nad bankiem była objawem przekształceń, które zachodziły w stosunkach gospodarczych i politycznych Polski w końcu XVIII i na początku XIX w. Rozpoczął się nowy okres rozwoju – państwa o nowoczesnej organizacji politycznej i wkraczanie kapitalizmu. „W dziedzinie politycznej rozwój został przerwany przez rozbiory, natomiast w dziedzinie gospodarczej kroczył dalej nieuniknioną drogą przekształceń, pomimo politycznych wstrząsów i przewrotów”⁴¹ – pisał Andrzej Grodek.

Po utworzeniu Królestwa Polskiego rozpoczęto porządkowanie spraw gospodarczych. Dużą rolę odegrał w tej mierze minister przychodów i skarbu książę

³⁶ J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski*, t. 2: *Czasy porozbiorowe do 1918 roku*, Poznań 1950, s. 182–183.

³⁷ *Historia państwa i prawa...*, s. 109.

³⁸ L. Kokociński, *op. cit.*, s. 27–28.

³⁹ A. Jezierski, C. Leszczyńska, *op. cit.*, s. 112.

⁴⁰ Zob. C. Leszczyńska, *op. cit.*, s. 11–13.

⁴¹ A. Grodek, *op. cit.*, s. 5.

Franciszek Ksawery Drucki-Lubecki. Wprowadził on dyscyplinę fiskalną, zlikwidował deficyt budżetowy i doprowadził do uzyskania nadwyżek finansowych. W 1825 r. z jego inicjatywy powstało Towarzystwo Kredytowe Ziemskie, które było nastawione na rozwój kredytu hipotecznego dla rolnictwa, a w 1828 r. – Bank Polski jako bank emisyjny i kredytowy. Powstanie Banku Polskiego oznaczało realizację idei banku narodowego, która była głoszona i formułowana od kilkudziesięciu lat⁴².

Należy pamiętać o ideach i założeniach utworzenia banku narodowego z końca XVIII w., lecz podkreślenia wymaga też fakt, że zmieniła się sytuacja polityczna i warunki gospodarcze. Trzeba było dawne pomysły przetworzyć do tej zmienionej sytuacji. Lubecki powrócił do dawnych idei w 1821 r.⁴³ W liście do Sobolewskiego wówczas Lubecki wspominał o „Banku Narodowym” w kontekście tego, że o jego założenie „sama ludzkość woła”⁴⁴. Już w 1823 r. Lubecki przewidywał zgromadzenie funduszu na założenie „Banku Narodowego”, co było realnym przygotowywaniem gruntu pod przyszłą instytucję. Zdawał sobie jednak sprawę, że Bank może powstać dopiero po sanacji stosunków kredytowych wewnątrz kraju, po udzieleniu pomocy rolnictwu (wobec ogromnego zadłużenia dóbr ziemskich). Za „kamień węgielny” Lubecki uważał utworzenie Towarzystwa Kredytowego⁴⁵.

W 1825 r. powstało Towarzystwo Kredytowe Ziemskie, które umożliwiała rozwój kredytu hipotecznego dla potrzeb rolnictwa. Już w samej ustawie Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego⁴⁶ spotykamy wzmianki dotyczące banku, które dowodzą, że jego utworzenie nie podlegało żadnej wątpliwości. Art. 113 ustawy stanowił, że „listy zastawne powrócone Dyrekcyi Głównej [...] też Dyrekcyja w Banku składać będzie”, a art. 130 i 132: „Towarzystwo w Banku zaciągać będzie pożyczki w wysokości rat zaległych, a to na opłatę listów zastawnych wylansowanych i kuponów ubiegłych”⁴⁷.

W trudnej sytuacji politycznej Drucki-Lubecki przeprowadził szereg działań, które miały na celu przygotowanie gruntu dla powołania do życia instytucji finansowej wspomagającej rozwój skarbowości i dobrobytu publicznego w Królestwie Polskim. Działania te urzeczywistniły się w dniu 29 stycznia 1828 r., kiedy

⁴² G. Wójtowicz, A. Wójtowicz, *op. cit.*, s. 127.

⁴³ Pierwsza wzmianka o Banku Polskim znajduje się w liście Lubeckiego do Zajączka z Wiednia z dnia 22 lipca 1820 r. Do listu dołączony był „zbiór myśli względem ustanowienia Banku Narodowego”. Zob. A. Grodek, *op. cit.*, s. 31.

⁴⁴ S.A. Kempner, *op. cit.*, s. 78.

⁴⁵ H. Radziszewski, *op. cit.*, s. 5. W pierwotnym założeniu Lubecki zamierzał utworzyć bank narodowy równocześnie z założeniem Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego. Zadaniem banku miało być finansowanie Towarzystwa i dostarczanie kredytu dla przemysłu i handlu. Obie instytucje miały powstać już w 1823 r., jednak na przeszkodzie stanął brak funduszy. Zob. A. Grodek, *op. cit.*, s. 31.

⁴⁶ Ustawa Banku Polskiego z 1828 r. (Dz.P.K.P., t. IX), s. 185–333.

⁴⁷ Za: H. Radziszewski, *op. cit.*, s. 5.

w Petersburgu została podpisana przez cara Mikołaja I ustawa Banku Polskiego⁴⁸. Ten akt prawny miał charakter dekretu carskiego (jako ustawa nie został nigdy przedłożony Sejmowi). Na jego podstawie utworzono w mieście stołecznym Warszawie Bank Polski. Dnia 2 maja 1828 r. Lubecki, w liście do Jelskiego (pierwszego prezesa Banku), zakomunikował, iż „dzień 6 maja, wtorek, przeznaczył do publicznej instalacji Banku Polskiego o godzinie 11 z rana”⁴⁹.

Bank Polski był bankiem państwowym – była to instytucja rządowa. Jego zadaniem miała być emisja pieniądza, miał również brać udział w akcji kredytowania przemysłu i rolnictwa. Bank miał roztaczać ogólną opiekę nad przemysłem i handlem⁵⁰. Celem Banku Polskiego (na podstawie art. 1 ustawy) miało być „zaspokojenie długu publicznego, tudzież rozszerzenie handlu, kredytu i przemysłu narodowego”. Na mocy ustawy Bank został wyposażony w trzy podstawowe przywileje⁵¹:

- wyłączne prawo emisji biletów (art. 22),
- zwolnienie powierzonych bankowi kapitałów od podatków i zajęcia (art. 32),
- gromadzenie wszystkich funduszy publicznych (art. 31).

Bank miał prawo emitować bilety bankowe i bilety kasowe (wypuszczane już wcześniej na podstawie postanowienia królewskiego z 15 kwietnia 1823 r.). Emitowane przez Bank bilety były wymieniane na srebrne monety „stosownie do ich imiennej wartości”, a ogólna wartość biletów bankowych i kasowych w obiegu nie mogła przewyższać funduszy własnych banku⁵².

W związku z tym, że Bank Polski był bankiem państwowym, jego kapitał pochodził z funduszy rządowych – swoje uposażenie otrzymał ze skarbu Królestwa Polskiego. Kapitał zakładowy był określony początkowo na 30 mln złp, z możliwością jego podwyższenia przewidzianą w ustawie (art. 5). Ostatecznie (m.in. wskutek rozporządzenia z dnia 26 marca 1834 r. czy rozporządzenia z dnia 16 kwietnia 1841 r.) kapitał Banku Polskiego wynosił 53 333 333 złp 20 gr., czyli 8 mln rubli. Przez cały czas działalności emisyjnej banku wymiana biletów na kruszec nie została przerwana ani na chwilę, nawet podczas powstania listopadowego, dlatego bilety bankowe cieszyły się ogólnym zaufaniem⁵³.

Do 1841 r. bilety Banku Polskiego były wypuszczone na złote polskie. Ukaz z dnia 2 lutego 1841 r. wprowadził do Królestwa Polskiego walutę rublową. Ostateczny termin ważności złotego określono na 31 grudnia 1851 r., ale w drodze łaski przedłużono go na dalsze sześć lat. Prawo emisji biletów odebrano Bankowi Polskiemu w 1870 r. Wymiana tych biletów zakończyła się w 1874 r. w kasach

⁴⁸ Ustawa Banku Polskiego z 1828 r. (Dz.P.K.P., t. XII), s. 119–153.

⁴⁹ H. Radziszewski, *op. cit.*, s. 18–19.

⁵⁰ W. Rusiński, *Rozwój gospodarczy ziem polskich w zarysie*, Warszawa 1969, s. 274.

⁵¹ H. Radziszewski, *op. cit.*, s. 17.

⁵² Ustawa Banku Polskiego z 1828 r. (Dz.P.K.P., t. XII), s. 121, 135–136, 140–142.

⁵³ S. Karpiński, *op. cit.*, s. 101–102.

rządowych, a w 1875 r. – w Banku Polskim⁵⁴. Oprócz emisji Bank Polski zajmował się obsługą długu publicznego, emisją pożyczek skarbowych, przechowywał depozyty i fundusze instytucji publicznych. Ponadto prowadził operacje charakterystyczne dla banku handlowego ówczesnej epoki, takie jak operacje depozytowo-kredytowe (m.in. przyjmowanie wkładów osób prywatnych), skup dewiz, inkaso weksli. Szczególnie ważną rolę odegrał w sferze kredytowania życia gospodarczego przez udzielanie pożyczek krótko- i długoterminowych przedsiębiorstwom i instytucjom państwowym oraz prywatnym przedsiębiorcom⁵⁵.

Przedmiotem obrotu funduszami bankowymi było także udzielenie jednorazowej pożyczki dla Dyrekcji Głównej TKZ (zgodnie z art. 17 ustawy Banku Polskiego). Jak pisał entuzjastycznie Henryk Radziszewski: „Celem tej instytucji nie było korzystanie z dobrobytu kraju, lecz dobrobyt ten krzewić. [...] Zbudzić tylko należało drzemiące siły i zdolności, do życia powołać, kierować należało całą poczynającą się energią na polu przemysłu, handlu i w ogóle gospodarki kraju. To było zadaniem i celem Banku Polskiego”⁵⁶.

W swojej działalności Bank Polski wykraczał poza klasyczne funkcje bankowe. Zajmował się (na szeroką skalę) bezpośrednią działalnością inwestycyjną (zarówno rządową, jak i własną), organizatorską i produkcyjną. Dzięki zaangażowaniu Banku w życie gospodarcze kraju następowała szybka rozbudowa dróg i infrastruktury gospodarczej oraz podjęto działania służące rozwojowi rolnictwa i górnictwa, zwłaszcza w Zagłębiu Staropolskim⁵⁷. Bank Polski brał czynny udział w tworzeniu ustroju kapitalistycznego, tworząc ważny rozdział dziejów gospodarczych Królestwa Polskiego – dziejów industrializacji.

Warto podkreślić, że oprócz budowy dróg lądowych Bank Polski przejął od rządu budowę kanału augustowskiego, w 1840 r. puścił na wody Wisły pierwszy statek parowy i uczestniczył w budowie kolei warszawsko-wiedeńskiej. W ten sposób Bank Polski znacznie ułatwił przewóz zboża, a następnie wybudował wielkie magazyny zbożowe w Warszawie, Włocławku, Nowym Dworze i Łodzi. Jeśli chodzi o górnictwo, przeszło ono pod administrację Banku Polskiego w 1833 r. Bank stał się twórcą (lub współtwórcą) wielu ośrodków życia gospodarczego – w krótkim czasie wybudował piece w Hucie Bankowej w Dąbrowie, Starachowicach, Nivce, Blachowni, Pradłach i Rejowie, zorganizował walcownie i pudlingarnie, założył fabrykę stali w Berezowie, huty cynkowe w Niemcach i Dąbrowie, udoskonalił warzelnię soli w Ciechocinku itd. W 1843 r. górnictwo przeszło z rąk Banku Polskiego pod zarząd wydziału górniczego. Bank Polski był właścicielem fabryki żelaza

---

⁵⁴ A. Peretz, *Instytucje Banknotowe. Ich historia, znaczenie i działalność*, Warszawa 1913, s. 211–212.

⁵⁵ C. Leszczyńska, *op. cit.*, s. 10–11.

⁵⁶ H. Radziszewski, *op. cit.*, s. XXIII.

⁵⁷ W. Baka, *Bankowość centralna...*, s. 90.

w Ostrowcu, walcowni w Irenie, walcowni cynku w Londynie, fabryki wyrobów lnianych w Żyrardowie, fabryki papieru w Jeziornie, młyna parowego na Solcu w Warszawie. Bank wspierał także handel wewnętrzny i zagraniczny Królestwa Polskiego. W 1831 r. wskutek zarazy podróżowało mięso. Wówczas Bank Polski kupił za granicą i w Rosji przeszło 30 tys. sztuk bydła, sprowadził je do kraju i sprzedawał na kredyt. Szukał także nowych rynków zbytu dla polskich przedsiębiorców poza granicami kraju. Przykładem może być przemysł cynkowy – Bank Polski wysłał swojego urzędnika aż do Indii Wschodnich⁵⁸. Trafnie konkluduje Stanisław Karpiński: „Nie ma pracy narodowej, do którejby Bank Polski ręki swojej czynnie nie przykładał, którejby nie tylko nie wspierał pośrednio przez udzielanie kredytu, ale której nie dźwigał i nie podnosił bezpośrednio własną pracą i zabiegiowością”⁵⁹.

Powierzone Bankowi kapitały nie podlegały żadnym podatkom ani ciężarom. Obowiązywała także tajemnica wkładu (art. 32 i 33 ustawy Banku Polskiego).

Skład władz Banku i ich kompetencje zostały określone w ustawie Banku Polskiego (art. 24–30). Władze Banku składały się z prezesa, wiceprezesa i trzech dyrektorów, mianowanych przez króla na wniosek ministra przychodów i skarbu (art. 24). Przy Banku działała z mocy dekretu z dnia 24 czerwca 1829 r. Komisja Umorzenia Długu Krajowego, złożona (zgodnie z art. 26 ustawy) z dwóch senatorów (z których starszy z porządku zasiadania w Senacie pełnił funkcję prezesa Komisji). Po powstaniu listopadowym prezesem był z urzędu kontroler generalny Królestwa Polskiego, a w skład Komisji wchodził mianowani przez rząd przedstawiciele biurokracji, szlachty i burżuazji. Komisja stanowiła *sui generis* organ kontroli społecznej⁶⁰. Jej zadania także zostały określone w ustawie Banku Polskiego (art. 27): czuwała ona nad obrotem funduszu przeznaczanego na umorzenie długu publicznego (znajdowało się to w gestii osobnej kasy umorzenia), stała na straży niszczenia obligacji nabytych przez kasę umorzenia, pilnowała, aby wypłaty wierzycielom odbywały się regularnie oraz czuwała nad wypuszczeniem w obieg biletów bankowych i nad regularnością ich wymiany na monetę, a także nad bezpieczeństwem depozytów. Jeżeli Bank nie uwzględniał uwag Komisji w wyżej wymienionych sprawach, Komisja mogła odwołać się do ministra przychodów i skarbu, a ostatecznie – również do króla (art. 28)⁶¹. Drugiego rodzaju czynnikiem kontroli społecznej byli radcy handlowi Banku. Byli oni wybierani przez Zgromadzenie Kupców Warszawskich (w liczbie sześciu) spośród „kupców, fabrykantów, lub innych osób, handlem lub przemysłem trudniących się [...], którzy w połowie co dwa lata zmieniać się mają” (art. 29 ustawy).

⁵⁸ L. Gluck, *Bank Polski 1828–1885. Fakty i problemy*, [w:] *Bank Polski 1828–1885*, Warszawa 1988, s. 69–70, 82–88, 114–115. Zob. też: S. Karpiński, *op. cit.*, s. 106–108.

⁵⁹ S. Karpiński, *op. cit.*, s. 108.

⁶⁰ *Historia państwa i prawa...*, s. 386.

⁶¹ Ustawa Banku Polskiego z 1828 r. (Dz.P.K.P., t. XII), s. 138–139.

Członkowie władz Banku (członkowie Zarządu), poza prezesem, kierowali poszczególnymi działami jego pracy. Prezes, zgodnie z art. 35 ustawy, został zobowiązany do roztaczania opieki nad giełdą. Przepisy ustawy Banku Polskiego wprowadzały obowiązujący Zarząd statut. Na posiedzeniach sprawy były rozstrzygane kolegialnie, większością głosów przy kworum co najmniej trzech osób. W razie równej liczby głosów rozstrzygał przewodniczący posiedzenia (ustawa stanowi o „Prezydującym”). W przypadku, gdy nie podzieliliby on (lub dyrektor właściwego wydziału) zdania większości, mógł żądać zawieszenia rozpatrywania danej sprawy i przekazania jej do rozstrzygnięcia przez ministra przychodów i skarbu, który sprawował nadzór nad Bankiem (art. 25 i 42 ustawy Banku Polskiego). Zdaniem T.J. Buczkowskiego to właśnie obawa przed konfliktem interesów, przed problemami, które mogły wyniknąć z połączenia w jednym ręku władzy mianującej Zarząd („na przedstawienie ministra przychodów i skarbu” [art. 24], czyli na jego wniosek) i równocześnie sprawującej nadzór była powodem utworzenia „drugiego organu kontroli naczelnej, niezależnej od władz” – Komisji Umorzenia Długu Krajowego. Jego zdaniem „tak urządzona kontrola publiczna dawała zatem wszelką rękojmię, że postępowanie instytucji będzie sprawiedliwe, a nadużycie przywileju emisyjnego wykluczone”⁶².

Duże znaczenie miała także zawarta w ustawie Banku Polskiego zasada jawności – raz na rok Bank był obowiązany do podania do publicznej wiadomości rezultatów swych działań. Wydrukowane sprawozdanie („zdanie sprawy”) było przesyłane Sejmowi za pośrednictwem ministra przychodów i skarbu oraz Rady Stanu. Zasada jawności była w pełni utrzymana i z pewnością przyczyniła się do ugruntowania dużego zaufania do Banku⁶³.

Kwestii odpowiedzialności dotyczył art. 43 ustawy⁶⁴. Zgodnie z nim członkowie Zarządu nie mogli być pociągani do odpowiedzialności za swoje decyzje, jak również czynności wykonywane na polecenie ministra przychodów i skarbu, jeżeli były one zgodne z ustawą. Byli jednak odpowiedzialni osobiście i majątkowo za: niewłaściwe przeznaczanie funduszy, niedozwoloną wysokość emisji, naruszenie praw właścicieli sum przekazowych, depozytariuszy oraz Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, niewykonywanie prawomocnych wyroków i niedopełnienie przyjętych zobowiązań. Podsumowując, można powiedzieć, że odpowiadali za działalność, która byłaby niezgodna z podstawowymi zadaniami Banku i groziłaby nadużyciem jego działalności do celów fiskalnych. Pozwalało to na rozwinięcie jego działalności we właściwym zakresie⁶⁵.

⁶² T.J. Buczkowski, H. Nowak, *op. cit.*, s. 56.

⁶³ *Ibidem*, s. 56. Zob. art. 44 ustawy Banku Polskiego z 1828 r. (Dz.P.K.P., t. XII), s. 150.

⁶⁴ Por. art. 43 Ustawy Banku Polskiego (Dz.P.K.P., t. XII), s. 148–150.

⁶⁵ T.J. Buczkowski, H. Nowak, *op. cit.*, s. 56.

Bank Polski, prowadząc swoją działalność, miał prawo prowadzenia korespondencji bezpośrednio ze wszystkimi władzami krajowymi, z bankami i domami handlowymi (krajowymi i zagranicznymi). Z tymi ostatnimi mógł także zawierać transakcje (ustawa mówi o wchodzeniu „w stosunki rachunkowe”). Bank mógł ponadto ustanawiać swych komisantów i agentów w kraju i za granicą. Wszystkie spory i sprawy wytaczane z powództwa Banku bądź przeciw niemu podlegały sądom zwyczajnym na równi ze sprawami osób prywatnych. W postępowaniu sądowym prokuratorzy mogli występować z wnioskami w sprawach bankowych, tak jak w skarbowych. W tym wyrażało się uprzywilejowanie Banku. Fałszowanie papierów bankowych podlegało ściganiu z urzędu na równi z fałszowaniem innych papierów publicznych. Ponadto bank był zwolniony z opłat stemplowych i pocztowych na równi z innymi instytucjami rządowymi⁶⁶.

Pierwotna ustawa nie zawierała regulacji odnośnie do oddziałów Banku. Wprowadzone zostały one dopiero w 1865 r. (Łódź) na mocy projektów reformy Banku, która tylko w tej mierze została urzeczywistniona. W stosunkowo krótkim czasie po tym zdarzeniu w zasadzie całe Królestwo Polskie zostało pokryte siecią filii bankowych: we Włocławku (1867), w Lublinie (1870), Płocku i Kaliszu (1872), Radomiu i Częstochowie (1873), Jędrzejowie, Łomży i Piotrkowie (1875). W 1878 r. filia jędrzejowska została przeniesiona do Kielc. Do filii Banku zostały skierowane instrukcje, gdzie zawarto wyliczenie podstawowych czynności, które mogły one podejmować. Należały do nich: skup weksli, przyjmowanie kapitałów na lokaty oraz wydawanie przekazów na Warszawę i na kasy gubernialne⁶⁷.

Bank Polski, jako instytucja rządowa, pozostawał w zasięgu ogólnej polityki władz rosyjskich. Upadek powstania listopadowego (Bank wspierał powstanie swoimi działaniami⁶⁸) spowodował zmiany w kierunku likwidacji odrębności, autonomii w życiu politycznym i gospodarczym Królestwa Polskiego. Nastąpiła stopniowa unifikacja polskich instytucji z analogicznymi instytucjami Cesarstwa Rosyjskiego. Prawdopodobnie bezpośrednio po upadku powstania listopadowego i przegranej wojnie z Rosją w 1831 r. na dworze cesarskim zapadła decyzja o stopniowej likwidacji odrębnego systemu monetarnego Królestwa Polskiego i jego powiązaniu z systemem monetarnym Rosji⁶⁹.

Bank Polski miał charakter instytucji polskiej, a wypadki polityczne zawały na jego losie. Podczas powstania listopadowego Mennica Warszawska, decyzją Rządu Narodowego, Rządu „Rewolucyjnego”, z dnia 9 grudnia 1830 r. została przyłączona do Banku Polskiego, lecz postanowieniem z dnia 3 stycznia 1832 r. Mennica została zwrócona Skarbowi. W 1834 r. zorganizowano wykłady

⁶⁶ Por. art. 37, 39, 40, 41 ustawy Banku Polskiego (Dz.P.K.P., t. XII), s. 145–147.

⁶⁷ A. Peretz, *op. cit.*, s. 213–214; S. Karpiński, *op. cit.*, s. 101.

⁶⁸ Zob. H. Radziszewski, *op. cit.*, s. 86–119.

⁶⁹ W. Terlecki, *Mennica Warszawska 1765–1965*, Wrocław 1970, s. 131.

języka rosyjskiego dla urzędników Komisji Przychodów i Skarbu oraz Banku. Zaostrenie przepisów nastąpiło w 1836 r. – wprowadzono zasadę pierwszeństwa w przyjmowaniu do służby państwowej osób znających język rosyjski. Od 1837 r. stało się to warunkiem koniecznym i Bank musiał we własnym zakresie ponownie zorganizować naukę tego języka dla swoich urzędników (wcześniejsza nauka nie cieszyła się wielkim powodzeniem)⁷⁰. Postanowienie królewskie z dnia 26 października 1835 r. powierzyło funkcję prezesa Komisji Umorzenia Długu Krajowego każdorazowemu kontrolerowi generalnemu Królestwa. W dniu 23 maja 1836 r. w Królestwie Polskim wprowadzono hierarchię służbową na zasadach obowiązujących w Cesarstwie Rosyjskim. Pierwsze nominacje Rosjan do władz Banku nastąpiły w 1840 r. Wkrótce potem wydano nową instrukcję dla Banku, która zwiększała wpływ rządu, a więc Rosjan, na bieg spraw bankowych. Była to, zatwierdzona przez Radę Administracyjną, *Instrukcja szczegółowa dla Banku Polskiego*, obejmująca ustawę najwyższą zatwierdzoną dnia 17/29 stycznia 1828 r. oraz uzupełnienia tejże ustawy. Podkreślano dwoisty charakter instrukcji: z jednej strony była to kodyfikacja dotychczas obowiązujących aktów prawnych, które dotyczyły Banku Polskiego, a z drugiej strony ich nowelizacja i uzupełnianie przepisami zmniejszającymi sferę samodzielności Banku, zwłaszcza w porównaniu z poprzednim stanem faktycznym. Zwiększono zakres ingerencji Dyrektora Komisji Przychodów i Skarbu w działalność Banku. Ważniejsze zmiany dotyczyły systemu monetarnego Królestwa Polskiego. Wprowadzono bowiem obowiązek utrzymywania przez Bank pokrycia kruszcowego obiegu biletów bankowych. Natomiast jeżeli chodzi o koncepcję bardzo szerokiego pojmowania zadań Banku, instrukcja lipcowa nie zapowiadała żadnych uszczupień w kontynuacji działalności gospodarczej Banku⁷¹. Przejawem rusyfikacji systemu pieniężnego był carski dekret z dnia 21 stycznia/2 lutego 1841 r., wprowadzający w Królestwie Polskim, w miejsce polskiego złotego, nową jednostkę monetarną – rubla w srebrze. Bilety Banku Polskiego musiały od tej pory opiewać na walutę rublową i zawierać podwójne napisy – w języku rosyjskim i polskim. Odnosiło się to także do monet polskich wybijanych przez Mennicę Warszawską. Wprowadzono rosyjską stopę menniczną i wagową (ukaz z dnia 1 lutego 1849 r.). Od 1841 r. Bank Polski wprowadzał kolejno do obiegu nowe emisje banknotów, wzorowane na rosyjskim systemie rublowym, bez podania równowartości w złotych polskich. Wprawdzie banknoty te nosiły napis „Królestwo Polskie”, ale herb – Orzeł Biały – znajdował się na piersi dwugłowego orła rosyjskiego. Ostatnia emisja pieniądza papierowego Królestwa Polskiego miała miejsce w 1866 r.⁷²

⁷⁰ Por. H. Radziszewski, *op. cit.*, s. 125–126.

⁷¹ Zob. L. Gluck, *op. cit.*, s. 62–65.

⁷² L. Kokociński, *op. cit.*, s. 46.

3/15 października 1841 r. został wydany ukaz carski, który zamknął proces ujednoczenia monety Królestwa Polskiego z monetą kursującą w Cesarstwie Rosyjskim. Wprowadził on w Królestwie walutę rosyjską i zlikwidował jednostki monetarne posiadające napisy jedynie w języku polskim. Polskie napisy zostały utrzymane łącznie z rosyjskimi tylko na monetach srebrnych o wartości 5, 10, 20 i 25 kopiejek. Monety o wartości 1/2 rubla, 1 rubla i 5 rubli złotych miały różnić się od bitych w Petersburgu jedynie znakiem Mennicy Warszawskiej, tzn. literami MW. Ten ukaz ostatecznie ukształtował system monetarny Królestwa Polskiego, który obowiązywał po powstaniu listopadowym do 1842 r. Okres likwidacji Mennicy Warszawskiej jest liczony od chwili wybicia pierwszej monety czysto rosyjskiej – rubla srebrnego z 1842 r. W 1865 r. warsztaty Mennicy Warszawskiej zostały ostatecznie unieruchomione, a z początkiem 1868 r. Mennica – instytucja o dużej własnej tradycji, wyraźny dowód odrębności Królestwa Polskiego – została zlikwidowana⁷³.

Tendencje unifikacyjne władz rosyjskich, zmierzające do zlikwidowania form odrębności ustrojowej i instytucjonalnej Królestwa Polskiego, objęły także Bank Polski. W zależności od warunków politycznych nasilały się one lub słabły. Lata 50. XIX w., w związku z niepowodzeniami Rosji w wojnie krymskiej, śmiercią Mikołaja I, wstąpieniem na tron Aleksandra II (2 marca 1855 r.) oraz śmiercią Paskiewicza (1 lutego 1856 r.), były okresem, gdy nacisk rusyfikacyjny był słabszy. Wewnętrzne trudności caratu w 1861 r. umożliwiły wprowadzenie reform w Królestwie Polskim. Miało to wpływ na sytuację Banku Polskiego – ożyły wtedy projekty reformy bankowej, ale nie były to zmiany ani trwałe, ani zasadnicze. Proces rusyfikacji uległ nasileniu po powstaniu styczniowym 1863 r. W 1864 r. prezesem Banku został pierwszy Rosjanin – Aleksander Kruze. Za jego prezesury, trwającej do 1870 r., miał miejsce postęp akcji unifikacyjnej i rusyfikacyjnej w Banku, zmierzającej konsekwentnie do likwidacji tych odrębności prawno-instytucjonalnych, które jeszcze zdołały się utrzymać. Bank Polski należał do instytucji będących nośnikami odrębności, autonomii Królestwa Polskiego, które przetrwały najdłużej. Samodzielność decyzyjna Banku była nieustannie uszczuplana, co pogłębiło się po powstaniu styczniowym. Decyzja o podporządkowaniu Banku Polskiego (a także Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego) ministrowi finansów w Petersburgu zapadła w 1869 r. Po upadku powstania styczniowego teksty rosyjskie wypierają język polski. Z dniem 1 stycznia 1869 r. wprowadzono w Banku język rosyjski we wszystkich działach pracy, zaś ukazem z dnia 9 stycznia 1867 r. Bank Polski został poddany rewizji ze strony warszawskiej Izby Kontrolującej i przeszedł na kalendarz juliański z odpowiednimi konsekwencjami w księgowości (przesunięcie końca i początku roku bilansowego na przełomie 1868/1869). Zarządzeniem ministra finansów M.F. Reuterna z dnia 15 maja 1870 r. odebrano

⁷³ W. Terlecki, *op. cit.*, s. 146–148, 158–159.

Bankowi Polskiemu przywilej emisyjny – był to kres działalności Banku jako pierwszej polskiej instytucji emisyjnej⁷⁴. Działająca przy Banku Komisja Umorzenia Długu Krajowego przetrwała do 1866 r. Ukaz z dnia 28 grudnia/9 stycznia 1866/1867 r. „O Instytucjach Kontrolujących w Królestwie” zlikwidował tę instytucję. Ten akt prawny nałożył jednocześnie na Warszawską Izbę „Kontrolującą” (Obrachunkową) obowiązek kontroli obrotów Kasy Głównej Warszawskiej i Banku Polskiego. Część obowiązków, dotyczących m.in. biletów bankowych Banku Polskiego, przekazano tymczasowo Komisji Skarbu⁷⁵.

Jak podaje Leopold Gluck, za akt prawny zapowiadający likwidację Banku Polskiego można uznać ukaz z dnia 28 marca/9 kwietnia 1867 r. likwidujący Komisję Rządową Przychodów i Skarbu. Po podporządkowaniu Banku ministerstwu finansów w Petersburgu w 1869 r. pojawił się postulat tego ministerstwa, aby przystąpić do jak najszybszej realizacji zmian w kierunku upodobnienia Banku Polskiego do instytucji kredytowych Cesarstwa Rosyjskiego. Sugestie rosyjskie mówiły, że końcowym efektem reorganizacji Banku Polskiego powinno być przekształcenie go w kantor rosyjskiego Banku Państwa. Wspomnianym już zarządzeniem ministra finansów z dnia 15 maja 1870 r., oprócz odebrania przywileju emisyjnego, nakazano Bankowi w znacznym stopniu ograniczyć zakres prowadzonej działalności – m.in. zakazano udzielania pożyczek hipotecznych na dobra ziemskie, wstrzymano udzielanie nowych pożyczek dla zakładów przemysłowych, z możliwością kontynuacji pożyczek przyznanych do 1870 r. pod warunkiem skrócenia terminów spłat, czy wstrzymanie udzielania pożyczek pod zastaw kamieni szlachetnych i przedmiotów ze srebra i złota. Lata 1870–1885 to etap końcowy działalności Banku Polskiego, zakończony jego przekształceniem w warszawski kantor rosyjskiego Banku Państwa. Mimo wysuwanych propozycji, aby zwiększyć rolę i znaczenie Banku Polskiego w życiu gospodarczym Królestwa Polskiego, decyzja zaborcy o zamiarze zlikwidowania pierwszej polskiej instytucji emisyjnej, tego ważnego elementu polskiej tradycji bankowej, pozostała niezmienną. 28 grudnia 1884 r. (9 stycznia 1885 r.) zlikwidowano Wydział Skarbowy Królestwa Polskiego w ministerstwie finansów w Petersburgu⁷⁶.

3 czerwca 1885 r. została zatwierdzona uchwała Rady Państwa o przekształceniu Banku Polskiego w kantor Banku Państwa, a filii Banku Polskiego na oddziały Banku Państwa. Bankowi Polskiemu polecono oddać pod zarząd Banku Państwa majątek nieruchomy i ruchomy Banku i jego oddziałów. Kantor Warszawski Banku Państwa (i jego oddziały) mógł podejmować czynności bankowe na zasadach ogólnie określonych dla kantorów Banku Państwa (i jego oddziałów),

⁷⁴ L. Gluck, *op. cit.*, s. 94–96, 131.

⁷⁵ H. Radziszewski, *op. cit.*, s. 326–327.

⁷⁶ Zob. L. Gluck, *op. cit.*, s. 131–135. Autor obszernie przedstawił propozycje i programy reform Banku Polskiego, m.in. publicyści J.N. Rembertowskiego i E. Zielińskiego.

chyba że minister finansów zdecydował inaczej. Czynności Banku Państwa miały się rozpocząć jak najszybciej, gdy tylko zostaną dopełnione formalności przygotowawcze. Część urzędników Banku Polskiego i jego oddziałów miała zostać zwolniona, by ustąpić miejsca nowym pracownikom⁷⁷.

Dla wprowadzenia w życie decyzji o przekształceniu minister finansów powołał Komisję, której przewodniczącym został wicedyrektor Banku Państwa, Juliusz Żukowski. W skład tej Komisji weszli dyrektorzy kantorów Banku Państwa w Kiszyniowie, Smoleńsku i Tule. Po przybyciu do Warszawy 23 czerwca 1885 r. Komisja rozpoczęła swoją pracę od przeanalizowania różnic występujących między Bankiem Polskim i Bankiem Państwa. Wnioski szły w kierunku przyjęcia rozwiązań funkcjonujących w rosyjskim Banku Państwa. W rezultacie prac Komisji wydano instrukcję dla warszawskiego kantoru i filii Banku Państwa. Głosiła ona, że „czynności Kantoru Warszawskiego oraz filii Banku Państwa w Królestwie mają być rozpoczęte w dniu 1 stycznia 1886 roku”. Tego dnia Bank Polski i jego oddziały miały przelać do warszawskiego kantoru Banku Państwa gotówkę znajdującą się w kasie oraz papiery wartościowe po cenie giełdowej. Kantor warszawski miał otrzymać od Banku Państwa 1 mln rubli, a oddziały – po 50 tys. rubli. Bank Polski miał otworzyć rachunek likwidacyjny. Odezwa prezesa Komisji, Żukowskiego, z dnia 17 października 1885 r. do prezesa Banku, poleciła prowadzić księgi handlowe ściśle na wzór ksiąg Banku Państwa⁷⁸.

Nieco wcześniej, bo 8 lipca 1885 r., prezesem Banku Polskiego został jeden z członków Komisji, dotychczasowy dyrektor kantoru Banku Państwa w Kiszyniowie, baron Gustaw Driesen. Stał on na czele warszawskiego kantoru Banku Państwa. Na początku stycznia 1886 r. rozpoczął w Warszawie działalność kantor Banku Państwa, a uroczystość zamknięcia Banku Polskiego i otwarcia kantoru warszawskiego Banku Państwa odbyła się 13 stycznia 1886 r. Prowadzone przez warszawski kantor Banku Państwa czynności likwidacyjne ciągnęły się przez osiem lat i formalnie zostały zakończone w 1894 r. Opublikowano wówczas urzędowe sprawozdanie likwidacyjne⁷⁹.

Należy zasadniczo zgodzić się z R.W. Kaszubskim, który wysunął tezę, że „obserwacja faktów historycznych wskazuje ścisłą analogię między bytem i rozwojem oraz zmianami ustrojowymi Państwa Polskiego i polskiego banku centralnego. Potwierdza to tezę, że państwo istnieje w pełnym zakresie swej niepodległości wtedy, gdy działa jego bank centralny, emitujący pieniądz, który jest prawnym środkiem płatniczym na jego obszarze, a sytuacja w państwie wpływa na kierunek rozwo-

⁷⁷ S. Karpiński, *op. cit.*, s. 114–115.

⁷⁸ H. Radziszewski, *op. cit.*, s. 139–140, 329–332. Zob. H. Grzybowski, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 4: *Od uwłaszczenia do odrodzenia państwa*, Warszawa 1982, s. 65, 211.

⁷⁹ L. Gluck, *op. cit.*, s. 135–136.

ju banku centralnego tego państwa”⁸⁰. Pamiętać jednak należy, że słowa te zostały napisane w 1994 r., kiedy Polska nie była jeszcze członkiem Unii Europejskiej (UE). Przystępując do UE zobowiązaliśmy się bowiem jednocześnie do przystąpienia w przyszłości do strefy euro, a wówczas decyzje dotyczące polityki pieniężnej i wielkości emisji banknotów należeć będą do Europejskiego Banku Centralnego (EBC). Istota rzeczy pozostaje niezmienną – to Polska, jako państwo suwerenne, podjęła decyzję o przystąpieniu do UE i przekazaniu kompetencji EBC, zachowując w zakresie przekazania tych kompetencji swoje kompetencje. Problem ten jest złożony i wykracza poza ramy niniejszej analizy. Podsumowując, Bank Polski odegrał wielką rolę w rozwoju gospodarczym Królestwa Polskiego – był najważniejszą instytucją kredytową swego czasu (inne duże banki prywatne na ziemiach polskich wówczas nie istniały – zaczęły powstawać dopiero w latach 70. XIX w.). Jego likwidacja była ostrym przejawem procesu rusyfikacji i dążeniem do ścisłej integracji ziem polskich z Cesarstwem Rosyjskim.

BIBLIOGRAFIA

- Baka W., *Banki centralne (1). Początki, „Zarządzanie”* 1991, nr 8–9.
- Baka W., *Bankowość centralna. Funkcje – metody – organizacja*, Warszawa 2001.
- Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M., *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 2003.
- Buczkowski T.J., Nowak H., *Bank Polski 1828–1928. Dla upamiętnienia stułetniego jubileuszu otwarcia*, Warszawa 1928.
- Gluck L., *Bank Polski 1828–1885. Fakty i problemy*, [w:] *Bank Polski 1828–1885*, Warszawa 1988.
- Grodek A., *Idea Banku Narodowego (Geneza Banku Polskiego 1763–1828)*, Warszawa 1936.
- Grzybowski H., *Historia państwa i prawa Polski*, t. 4: *Od uwłaszczenia do odrodzenia państwa*, Warszawa 1982.
- Historia państwa i prawa Polski*, t. 3: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, red. J. Bardach, M. Senkowska-Gluck, Warszawa 1981.
- Historia Polski*, red. S. Kieniewicz, W. Kula, t. 2, cz. 2, Warszawa 1958.
- Jeziński A., Leszczyńska C., *Historia gospodarcza Polski*, Warszawa 2001.
- Karpiński S., *Zasady działalności banków i zarys historyczny głównych epok ich rozwoju*, Warszawa 1898.
- Kaszubski R.W., *Ewolucja polskiej bankowości centralnej. Aspekty prawne*, „Materiały i Studia” 1994, z. 44.
- Kempner S.A., *Rozwój gospodarczy Polski od rozbiorów do niepodległości*, Warszawa 1924.
- Kokociński L., *Pieniądz papierowy na ziemiach polskich*, Warszawa 1996.
- Koperkiewicz-Mordel K., *Rozdział I. Banki i prawo bankowe*, [w:] L. Góral, M. Karlikowska, K. Koperkiewicz-Mordel, *Polskie prawo bankowe*, Warszawa 2006.
- Leszczyńska C., *Zarys historii polskiej bankowości centralnej*, Warszawa 2010, www.nbp.pl/publikacje/historia/rzut.pdf [data dostępu: 10.03.2016].
- Morawski W., *Zarys powszechnej historii pieniądza i bankowości*, Warszawa 2002.
- Peretz A., *Instytucje Banknotowe. Ich historia, znaczenie i działalność*, Warszawa 1913.
- Radziszewski H., *Bank Polski*, Poznań 1919.

⁸⁰ R.W. Kaszubski, *Ewolucja polskiej bankowości centralnej. Aspekty prawne*, „Materiały i Studia” 1994, z. 44, s. 5.

- Rusiński W., *Rozwój gospodarczy ziem polskich w zarysie*, Warszawa 1969.
Rutkowski J., *Historia gospodarcza Polski*, t. 2: *Czasy porozbiorowe do 1918 roku*, Poznań 1950.
Terlecki W., *Mennica Warszawska 1765–1965*, Wrocław 1970.
Ustawa Banku Polskiego z 1828 r. (Dz.P.K.P., t. IX, XII).
Wójtowicz G., Wójtowicz A., *Historia monetarna Polski*, Warszawa 2003.
Zajda J., *Systemy bankowe w gospodarce kapitalistycznej*, Warszawa 1974.

SUMMARY

Initiation into discussion over the need of creation of an institution of issuing bank on Polish lands reach the period of the First Republic of Poland. At that time the idea of establishing of this bank appeared, which – in consequence of difficult political situation of the State – did not come into realization. But one should notice plenty of opinions about it, what resulted in lots of plans of establishing the first Polish issuing institution at that time. Conception of issuing bank on Polish lands materialized only in the Kingdom of Poland (excluding issuing institution from Kościusko's Uprising period – Dyrekcja Biletów Skarbowych, and from Duchy of Warsaw period – Komisja do Dyrekcji Biletów Kasowych), thanks to work and efforts of Franciszek Ksawery Drucki-Lubecki, who contributed to establishment in 1828 of Bank Polski, which is considered to be the first Polish issuing bank. It increased the full economic bossom of Polish lands in spite of the lack of Polish statehood.

Keywords: issuing institution; issuing bank; central bank

STRESZCZENIE

Początki dyskusji na temat potrzeby powołania banku emisyjnego na ziemiach polskich sięgają okresu I Rzeczypospolitej. Wtedy pojawiła się idea utworzenia tego banku, która – wskutek trudnej sytuacji politycznej państwa – wówczas nie doczekała się realizacji. Należy jednak dostrzec mnogość sądów i opinii na ten temat, czego wynikiem były także składane w tamtym czasie liczne projekty założenia pierwszej polskiej instytucji emisyjnej. Koncepcja banku emisyjnego na ziemiach polskich została urzeczywistniona dopiero w okresie Królestwa Polskiego (nie licząc instytucji emisyjnej z okresu powstania kościuszkowskiego – Dyrekcji Biletów Skarbowych, oraz z czasów Księstwa Warszawskiego – Komisji do Dyrekcji Biletów Kasowych), dzięki pracy i staraniom Franciszka Ksawerego Druckiego-Lubeckiego, który przyczynił się do ustanowienia w 1828 r. Banku Polskiego, uważanego za pierwszy polski bank emisyjny. Przyczynił się on znacząco do rozkwitu gospodarczego ziem polskich pomimo braku istnienia państwowości polskiej.

Słowa kluczowe: instytucja emisyjna; bank emisyjny; bank centralny